

งานออกแบบสถาปัตยกรรมของพระพรหมพิจิตร (อู่ ลากานนท์) : ภูมิธรรมแห่งอุดมการณ์ชาตินิยม พ.ศ. 2475-2490

ภูวดล ภูศิริ¹

ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
phuwadonphusiri@gmail.com

Received 2021-09-30; Revised 2022-03-11; Accepted 2022-03-22

บทคัดย่อ

งานศึกษานี้มุ่งวิเคราะห์บทบาทของงานสถาปัตยกรรมไทยภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมของรัฐบาลช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ผ่านการศึกษางานออกแบบสถาปัตยกรรมของพระพรหมพิจิตร (อู่ ลากานนท์) และอุดมการณ์ชาตินิยมของคณะราษฎรสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ช่วง พ.ศ. 2475-2490 โดยอาศัยการวิเคราะห์หลักฐานขั้นต้นประเภทแบบสถาปัตยกรรม ภาพถ่าย และงานสถาปัตยกรรมที่ยังคงปรากฏในปัจจุบัน ร่วมกับการค้นคว้าเอกสารขั้นต้นประเภทเอกสารที่ร่วมสมัยกับพระพรหมพิจิตร รวมไปถึงหลักฐานชั้นรอง และหลักฐานแวดล้อมต่าง ๆ

ผลการศึกษาแสดงให้เห็นบทบาทของผลงานสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตร ในฐานะตัวแทนของศิลปกรรมประจำชาติที่แสดงความเจริญของชาติที่มีอารยธรรมเป็นของตนเอง และในฐานะเครื่องมือเสริมสร้างศีลธรรมอันดีงามให้กับคนในชาติภายใต้แนวคิดทางพุทธศาสนา อันเป็นลักษณะเฉพาะตัวของความเป็นคนไทย แสดงออกผ่านความสำคัญในเชิงที่มาของโครงการ ตำแหน่งที่ตั้งอาคาร รูปแบบสถาปัตยกรรม การเลือกใช้รูปแบบองค์ประกอบ การประดับตกแต่งสถาปัตยกรรม รวมไปถึงแนวคิดในการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระพรหมพิจิตร ที่สร้างคำอธิบายใหม่ให้กับงานสถาปัตยกรรมไทยที่มุ่งสร้างรูปธรรมของชาติและศาสนาประจำชาติผ่านงานสถาปัตยกรรม

คำสำคัญ : สถาปัตยกรรมไทย พระพรหมพิจิตร ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ชาตินิยม จอมพล ป. พิบูลสงคราม

¹ นิสิตปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์และทฤษฎีสถาปัตยกรรม

Architectural Design of Phra Phrombhichitr (Ou Labhanonda): Physical Manifestation of the Nationalist Ideology, 1932-1947

Phuwadon Phusiri

Department of Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University

phuwadonphusiri@gmail.com

Abstract

This article aims to analyze the role of Thai architecture under the nationalist ideology of the government after the Siamese Revolution of 1932 through an analysis of architectural drawings, documents, and built projects by Phra Phrombhichitr (Ou Labhanonda), and secondary source and the nationalist ideology of the People's Party during the government of Field Marshal Plaek Phibulsongkhram during 1932-1947 A.D.

This research reveals the role of Phra Phrombhichitr's Thai architecture, which express as the national arts of a rich civilization, and as a tool to enhance morals for people under the concept of Buddhism as the identity of Thai people. Representative by the importance of the origin of the project, building location, architectural style, and architectural decorative elements, including the concept of the architectural design of Phra Phrombhichitr, which creates a new explanation for Thai architecture, emphasizing the relation of symbolic meaning to nation and Buddhism.

Keywords: Thai Architecture, Phra Phrombhichitr, Architectural History, Nationalism, Field Marshal Plaek Phibulsongkhram

บทนำ

ในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย พระพรหมพิจิตร (พ.ศ. 2433-2508)² เป็นนายช่างคนสำคัญ ที่มีผลงานออกแบบสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 มีความโดดเด่นในการนำเอาเทคโนโลยี และวัสดุก่อสร้างสมัยใหม่ อย่างคอนกรีต เข้ามาใช้เป็นวัสดุหลักในการก่อสร้างงานสถาปัตยกรรมไทยแทนที่วัสดุดั้งเดิมอย่างไม้หรืออิฐ ปรากฏผลงานการออกแบบสถาปัตยกรรมสำคัญของประเทศ ในช่วงปี พ.ศ. 2473-2504 เช่น ออกแบบปรับปรุงมณฑลพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน และพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร เป็นต้น นอกจากนี้พระพรหมพิจิตรยังมีบทบาทในวงการศึกษา เป็นผู้วางรากฐานการเรียนการสอนวิชาการออกแบบสถาปัตยกรรมไทยในระดับอุดมศึกษา เป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาสถาปัตยกรรมไทยให้กับคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยตั้งแต่ พ.ศ. 2476 และที่โรงเรียนศิลปากรตั้งแต่ พ.ศ. 2480 ทั้งยังเป็นผู้ก่อตั้งคณะสถาปัตยกรรมไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร ใน พ.ศ. 2498 มีผลงานเขียนหนังสือ *ตำราพุทธศิลปสถาปัตยกรรม ภาคต้น* (พ.ศ. 2495) ตำราสอนวิชาการออกแบบสถาปัตยกรรมไทยเล่มแรกของไทย ตลอดจนมีผลงานเขียนบทความวิชาการ ตีพิมพ์ในวารสารศิลปากร ราชบัณฑิตสาร และการแสดงปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

ช่วงสำคัญในชีวิตการประกอบวิชาชีพของพระพรหมพิจิตร เป็นช่วงที่อุดมการณ์ชาตินิยมของไทยช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ปรากฏเป็น

อุดมการณ์หลักในการขับเคลื่อนประเทศ ภายใต้การปกครองระบอบประชาธิปไตย เมื่อพันเอก หลวงพิบูลสงคราม ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีช่วงแรกในปี พ.ศ. 2481-2487 อันเป็นช่วงเวลาที่ชาวยุทธ เกษตรศิริ เรียกว่าเป็นยุคสมัยแห่ง “การสร้างชาติ” (ชาวยุทธ เกษตรศิริ, 2544 : 175) ในเชิงนโยบายมีการส่งเสริมอุดมการณ์ชาตินิยมอย่างเป็นทางการผ่านการประกาศ รัฐนิยม 12 ฉบับ โดยประกาศฉบับแรกใน พ.ศ. 2482 (กรมโฆษณาการ, 2484) การเปลี่ยนชื่อประเทศจาก “สยาม” เป็น “ไทย” ด้วยเหตุผลด้านเชื้อชาติ มีการกำหนดเพลงชาติ และการเคารพธงชาติไทย การออกพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2483 และพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2485 รัฐใช้ศิลปะการแสดง เช่น ละคร เพลง ภาพยนตร์ และวิทยุ นำเสนอภาพลักษณ์ของชาติที่มีประวัติศาสตร์อันยาวนาน และความเกี่ยวข้องทางเชื้อชาติของคนไทยในดินแดนต่าง ๆ นอกจากนี้ยังใช้ทัศนศิลป์ และสถาปัตยกรรม นำเสนออุดมการณ์ชาตินิยม คุณธรรม การสละชีพเพื่อชาติ เช่น การสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย อนุสาวรีย์ชาวบ้านบางระจัน อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี อนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ รวมไปถึงการสร้างงานศิลปกรรมที่แสดงถึงความเจริญก้าวหน้าของชาติ ซึ่งศิลปกรรมถูกจัดเป็นหนึ่งในวัฒนธรรม 7 ประการที่ประชาชนต้องปฏิบัติตาม (พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2485) ช่วงเวลาดังกล่าวสถาปัตยกรรมจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเครื่องมือการสร้างชาติ (ชาติรี ประภิตนทการ, 2550) โดยพระพรหมพิจิตรเป็นกำลังสำคัญของรัฐในการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมไทยเชิงอุดมการณ์ชาตินิยม

บทความนี้มุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างงานสถาปัตยกรรมไทยกับอุดมการณ์ชาตินิยมของคณะราษฎรในช่วง พ.ศ. 2475-2490 ในผลงานการออกแบบ

² พระพรหมพิจิตร (กุล ภาณานนท์) เกิดเมื่อวันที่ 27 กันยายน พ.ศ.2433 รับราชการตำแหน่งช่างเขียนในกระทรวงโยธาธิการใน พ.ศ. 2451 จนกระทั่งเกษียณราชการในตำแหน่งหัวหน้ากองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร สังกัดสำนักนายกรัฐมนตรีใน พ.ศ. 2495 ดำรงตำแหน่งคณบดีคนแรกของคณะสถาปัตยกรรมไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร กระทั่งถึงแก่กรรมใน พ.ศ. 2508

สถาปัตยกรรมไทยประเพณีของพระพรหมพิจิตร โดยการวิเคราะห์เอกสารชั้นต้นประเภทแบบสถาปัตยกรรม ภาพถ่าย และงานสถาปัตยกรรมที่ยังคงปรากฏปัจจุบัน ร่วมกับการค้นคว้าเอกสารชั้นต้นประเภทเอกสารที่ร่วมสมัยกับพระพรหมพิจิตร รวมไปถึงเอกสารชั้นรองและหลักฐานแวดล้อมต่าง ๆ

อุดมการณ์ชาตินิยม หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475-2490

อุดมการณ์ชาตินิยมของไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปรากฏเป็นรูปธรรมหลังจากการขึ้นสู่อำนาจของพันเอก หลวงพิบูลสงคราม ด้วยการดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีใน พ.ศ. 2481 ในงานฉลองวันชาติและสนธิสัญญา 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 หลวงพิบูลสงครามกล่าวสุนทรพจน์อธิบายที่มาของการกำหนดวันที่ 24 มิถุนายนเป็นวันชาติว่า เกิดจากความร่วมมือของคนไทยในชาติที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานนับพันปี ร่วมกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยไม่เสียเลือดเนื้อ ทั้งยังมีการกล่าวเตือนการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่จะทำให้ประชาชนและชาติเจริญก้าวหน้าได้มากกว่า โดยระบุว่าความเจริญของชาติในระบอบประชาธิปไตยจะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยความรักชาติของประชาชนไทย และคุณสมบัติของคนรักชาติที่สมบูรณ์จะต้องมาจากการปฏิบัติตามประเพณีนิยมประจำชาติตามที่รัฐบาลกำหนด ที่เรียกว่า “รัฐนิยม”

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ วิเคราะห์ว่า เครื่องมือสำคัญที่จอมพล ป. พิบูลสงครามในการสร้างสำนึกชาตินิยม คือการออกกฎหมาย และประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2544 : 195) เริ่มจากการออกประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยรัฐนิยม 12 ฉบับตั้งแต่ พ.ศ. 2482-2485 โดยมีเนื้อหาตั้งแต่การเปลี่ยนชื่อประเทศจาก “สยาม” เป็น “ไทย” การกำหนดให้ร้อง

เพลงชาติ เพลงสรรเสริญพระบารมี เคารพธงชาติไทย และธงชัยเฉลิมพล กำหนดให้ชาวไทยบริโภคสินค้าที่ผลิตภายในประเทศ กำหนดให้ประชาชนในปกครองของไทยต้องเรียนภาษาไทย รวมไปถึงกำหนดระเบียบเครื่องแต่งกาย และกิจวัตรประจำวันของประชาชน มีการออกพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2483 และพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2485 โดยมีระบุมความหมาย และคุณลักษณะเจ็ดประการของคำว่าวัฒนธรรมที่จะสร้างความเจริญให้แก่ชาติ โดยความเจริญทางจิตใจ ศีลธรรม วรรณกรรม ศิลปกรรม และความนิยมไทยเป็นส่วนหนึ่งในคุณลักษณะของวัฒนธรรมอันดี

ควบคู่กับการออกประกาศ และพระราชบัญญัติเหล่านี้ ในช่วง พ.ศ. 2480-2490 รัฐบาลยังพยายามเผยแพร่อุดมการณ์ชาตินิยมผ่านศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ทั้งวรรณกรรม และศิลปกรรมของไทย เกิดบทละครรูปแบบนิยายอิงประวัติศาสตร์ที่มีเนื้อหาชาตินิยม เช่น เลือดสุพรรณ เจ้าหญิงแสนหวี และน่านเจ้า เป็นต้น เกิดแนวทางเพลงไทยสากลขึ้นครั้งแรกในนามวงดนตรีกรมโฆษณาการ (ต่อมาคือ วงสุนทราภรณ์) โดยแต่งเพลงที่มีเนื้อหาปลุกใจรักชาติ เผยแพร่ผ่านช่องทางวิทยุกระจายเสียง รวมไปถึงโครงการก่อสร้างอาคาร และอนุสาวรีย์ต่าง ๆ ของรัฐบาล ที่ต้องการแสดงเอกลักษณ์ของงานสถาปัตยกรรม และศิลปกรรมของไทยอย่างชัดเจน เช่น โครงการก่อสร้างอนุสาวรีย์ไทย (พ.ศ. 2480) อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย (พ.ศ. 2482) และวัดพระศรีมหาธาตุบางเขน (พ.ศ. 2484) เป็นต้น

อุดมการณ์ชาตินิยมดังกล่าว ไม่อาจสำเร็จได้โดยจอมพล ป. พิบูลสงครามเพียงคนเดียว หากยังมีกลุ่มปัญญาชนผู้อยู่เบื้องหลังแนวคิด วางแผนเลือกใช้เครื่องมือในการสร้างสำนึกของอุดมการณ์ชาตินิยมให้กับรัฐบาล โดยปัญญาชนคนสำคัญที่มีบทบาทมากในการสร้างสำนึกชาตินิยมในช่วงที่จอมพล ป. พิบูลสงครามดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ได้แก่ หลวงวิจิตรวาทการ (กิมเหลียง วัฒนปรีดา) พระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) และพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ เมื่อ

พิจารณาแนวคิดและบทบาทของปัญญาชนทั้งสาม พบว่า หลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้ที่ทำงานใกล้ชิดกับจอมพล ป. พิบูลสงครามมากที่สุด (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2544: 213) ทั้งยังมีบทบาทเกี่ยวข้องกับงานศิลปกรรม และงานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตรเป็นอย่างมาก เห็นได้จากการดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรคนแรก ผู้บังคับบัญชาโดยตรงของพระพรหมพิจิตรใน พ.ศ. 2477-2485 เป็นผู้อำนวยการก่อสร้างและเป็นผู้ร่างหลักการและเหตุผลให้กับโครงการก่อสร้างอาคารสำคัญของรัฐบาลเสนอต่อสภาผู้แทนราษฎรหลายโครงการ เช่น อนุสาวรีย์ไทย อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และวัดพระศรีมหาธาตุบางเขน ซึ่งแทบทุกโครงการมีพระพรหมพิจิตรเป็นผู้ออกแบบ ดังปรากฏหนังสือโต้ตอบของหลวงวิจิตรวาทการกับพระพรหมพิจิตร ในเอกสารการก่อสร้างอาคารจำนวนมาก

ในช่วง พ.ศ. 2481-2487 หลวงวิจิตรวาทการเรียกอุดมการณ์ชาตินิยมในช่วงเวลาดังกล่าวว่า “ลัทธิชูชาติ” (สายชล สัตยานุรักษ์, 2557: 10) อันเป็นอุดมการณ์ของรัชกาลที่ 6 ที่ปรับให้สอดคล้องกับระบอบการปกครองใหม่ เครื่องมือสำคัญในการสร้างนิยาม และสำนึกในชาติไทยของหลวงวิจิตรวาทการที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางคือ วรรณกรรม ศิลปกรรม ดนตรี และนาฏศิลป์ โดยเชื่อมโยงพุทธศาสนาและประชาธิปไตยเข้ากับความเป็นชาติ เครื่องมือเหล่านี้มีใช้ของใหม่ แต่เป็นกลวิธีที่รัชกาล

ที่ 6 เคยทรงใช้สร้างสำนึกเรื่องชาตินิยมมาก่อน อันเป็นบรรยากาศของสังคมที่หลวงวิจิตรวาทการเติบโตขึ้นมา และให้ความสนใจมาโดยตลอด ผนวกกับการดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรคนแรก เมื่อมีการจัดตั้งกรมศิลปากรขึ้นใน พ.ศ. 2476 โดยโอนย้ายพระพรหมพิจิตรและข้าราชการทั้งหมดจากศิลปากรสถาน ราชบัณฑิตยสภา มาสังกัดกรมศิลปากร กระทรวงธรรมการ

สถานภาพงานสถาปัตยกรรมไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

หากพิจารณาในเชิงปริมาณ พบว่าช่วง พ.ศ. 2475-2490 มีอาคารรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับอาคารรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ หรือสถาปัตยกรรมตะวันตก แต่จะเป็นการด่วนสรุปเกินไปที่จะกล่าวว่าเป็นเพราะชนชั้นนำในสังคมสมัยนั้นไม่นิยมรูปแบบสถาปัตยกรรมไทย ด้วยเห็นว่าล้าสมัย หรือเพราะเป็นเครื่องแสดงชนชั้นทางสังคมที่เรียกว่า ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรม ซึ่งขัดกับอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตย (นิจ ทัณชีระนันท์, 2537: 7) เพราะเมื่อพิจารณาในเชิงคุณภาพ อาคารจำนวนน้อยเหล่านั้นโดยมากเป็นงานออกแบบสถาปัตยกรรมของรัฐที่มีความสำคัญในระดับชาติ รัฐบาลต้องการรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยที่แสดงถึงศิลปกรรมประจำชาติ เช่น หอประชุมจุฬาลงกรณ์

ภาพที่ 1 (จากซ้าย) ศาลาสยามสำหรับแสดงนิทรรศการ กรุงปารีส (พ.ศ. 2480), หอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2482) และพระอุโบสถ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2484)
ที่มา: ภรณ์ สุวรรณโณ, 2561; ศรีรัฐ สมสวัสดิ์, 2562; ภูวดล ภูศิริ, 2563

มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2482) ศาลาสำหรับแสดงนิทรรศการที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส (พ.ศ. 2480) วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2484) นอกจากนี้ยังมีโครงการที่ไม่ได้ก่อสร้างขึ้นจริง แต่ปรากฏแบบร่างสถาปัตยกรรมที่แสดงถึงความต้องการรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยของโครงการ เช่น อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. 2480) และอนุสาวรีย์ไทย (พ.ศ. 2482) เห็นได้ว่าโครงการเหล่านี้เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกัน ทั้งยังเป็นผลงานการออกแบบของพระพรหมพิจิตรทั้งสิ้น

การศึกษาวิเคราะห์งานสถาปัตยกรรมไทยในช่วง พ.ศ. 2475-2490 ที่ผ่านมามีส่วนใหญให้คำอธิบายไว้ว่าเป็นอาคารโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เน้นความเรียบง่าย ลดทอนลวดลายประดับตกแต่งสถาปัตยกรรม และสื่อสารความหมายเชิงสัญลักษณ์เชิงสัญลักษณ์ทางการเมืองแห่งยุคสมัย (ชาติปริทัศน์นการ, 2550: 370) หรือการได้รับอิทธิพลจากงานสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ (Modernism) (สมชาติ จิงสิริอารักษ์, 2544: 19-28) แต่หากพิจารณาในเชิงรูปแบบสถาปัตยกรรมอย่างละเอียดกลับพบว่างานสถาปัตยกรรมไทยส่วนใหญ่ของพระพรหมพิจิตรเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ที่ใช้องค์ประกอบประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมอย่างถูกต้องครบถ้วนตาม

ระเบียบแบบแผนทางสถาปัตยกรรมไทย มีความละเอียดซับซ้อนของลวดลายประดับอาคารที่ไม่ได้ลดน้อยลงเลย เพียงแต่ปรับเปลี่ยนรูปแบบลวดลายให้สอดคล้องกับวัสดุและกรรมวิธีในการก่อสร้างที่ทันสมัย และไม่มีลวดลายที่ขัดแย้งกับแนวคิดสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ (Modernism) แต่อย่างใด เป็นที่น่าสังเกตว่า งานสถาปัตยกรรมไทยประเพณีของพระพรหมพิจิตรมักเป็นอาคารสำคัญของสถานที่นั้น ๆ เช่น พระอุโบสถของวัด หรือไม่ก็เป็นโครงการที่มาจากแนวคิดของรัฐบาล หรือผู้บริหารสถาบันนั้น ๆ เช่น หอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2482) พระอุโบสถ วัดมณฑป (พ.ศ. 2483) หรือพระอุโบสถ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2484) ในทางกลับกัน งานสถาปัตยกรรมไทยที่เน้นความเรียบง่ายในช่วงเวลาดังกล่าวเมื่อพิจารณาในเชิงความสำคัญของที่ตั้งพบว่ามักไม่ใช่อาคารหลักของสถานที่นั้น ๆ เช่น หอระฆัง วัดยานนาวา (พ.ศ. 2477) ศาลาการเปรียญ วัดปทุมคงคา (พ.ศ. 2478) ประตูละโวทัย (พ.ศ. 2479) เมรุถาวรวัดไตรมิตร (พ.ศ. 2480) และเมรุถาวร วัดจักรวรรดิราชาวาส (พ.ศ. 2490) เป็นต้น นอกจากนี้การอธิบายความเชิงสัญลักษณ์ของงานสถาปัตยกรรมในช่วงเวลาดังกล่าว เมื่อพิจารณาจากเอกสารร่วมสมัย พบว่าเน้นการเชื่อมโยงกับแนวคิดเอกลักษณ์ของศิลปกรรมไทยอันสืบถึงชาติ และแนวคิดทางพุทธศาสนา มากกว่าอุดมการณ์ความเสมอภาค

ภาพที่ 2 (จากซ้าย) หอระฆังวัดยานนาวา (พ.ศ. 2477), ศาลาการเปรียญ วัดปทุมคงคา (พ.ศ. 2478), ประตูละโวทัย (พ.ศ. 2479) และเมรุถาวร วัดจักรวรรดิราชาวาส (พ.ศ. 2490)

ที่มา: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533; นิธิข สันติ, 2556; ไรต์ย์ ภูชิสส์วกรณ, 2562

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ในช่วง พ.ศ. 2475-2490 แม้ว่างานสถาปัตยกรรมไทยจะมีปริมาณที่ลดลงอย่างเห็นได้ชัดเมื่อเทียบกับช่วงเวลาก่อนหน้า แต่อาคารสำคัญระดับชาติหลายหลังยังคงมีรูปแบบสถาปัตยกรรมไทย ที่คงระเบียบแบบแผนในการออกแบบตามประเพณีครบถ้วน ควบคู่กับงานสถาปัตยกรรมไทยแบบใหม่ ที่เน้นความเรียบง่ายของรูปทรงและองค์ประกอบประดับตกแต่ง อันเป็นทิวทัศน์ที่พบได้ในผลงานการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระพรหมพิจิตรทั้งสิ้น

งานสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตร: รูปธรรมแห่งศิลปกรรมประจำชาติ

นโยบายหลักของกรมศิลปากรสมัยที่หลวงวิจิตรวาทการ ดำรงตำแหน่งอธิบดีคือ การอนุรักษ์ ฟื้นฟูศิลปกรรมไทย เพื่อรักษาไว้ซึ่งเอกราชทางศิลปะและวัฒนธรรมของชาติ (กรมศิลปากร, 2481) ปรับปรุงให้ก้าวหน้าโดยคงเอกลักษณ์ อันเป็นเนื้อแท้ของไทย และทำให้แพร่หลายไปยังนานาประเทศ สอดคล้องกับแนวความคิดว่าชาติไทยมีความ ศิวิไลซ์ทางศิลปะมาแต่โบราณที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 แล้ว เมื่อพิจารณาผลงานสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตรในช่วง พ.ศ. 2475-2490 พบการผสมผสานรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีลงไปในอาคารสำคัญ

ภาพที่ 3 (แถวบนจากซ้าย) ตึกบัญชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หอสมุด วชิราวุธวิทยาลัย, อนุสาวรีย์ทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 (แถวล่างจากซ้าย) ศาลาสยามสำหรับแสดงนิทรรศการ กรุงปารีส, หอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เจดีย์ วัดพระศรีมหาธาตุบางเขน

ที่มา: สำนักบริหารกายภาพ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; สมาคมสถาปนิกสยาม; <https://www.bkkmonument.com/expeditionary>; สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ; ภูวดล ภูศิริ, 2563

ที่มีรูปแบบการใช้งานและการสื่อความหมายสมัยใหม่ อันเป็นวิธีเดียวกับที่พบในงานสถาปัตยกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 6 เช่น ตึกบัญชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2457) หอสมุด วชิราวุธวิทยาลัย (พ.ศ. 2460) ที่มีการผสมรูปแบบไทยประเพณีเข้ากับประโยชน์ใช้สอยสมัยใหม่ เช่น อาคารเรียน และหอประชุม หรืออนุสาวรีย์ทหารอาสา (พ.ศ. 2462) ที่ใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์มาใช้ในการออกแบบอนุสาวรีย์สำหรับทหาร โดยทั้งหมดมุ่งแสดงเอกลักษณ์ทางศิลปกรรมของชาติ เช่นเดียวกับงานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตร ได้แก่ ศาลาสำหรับแสดงนิทรรศการที่กรุงปารีส (พ.ศ. 2480) หอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2482) และเจดีย์ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2484) อาคารทั้งสามหลังนี้เป็นงานที่กรมศิลปากรมอบหมายให้พระพรหมพิจิตรเป็นนายช่างผู้ออกแบบ และเป็นงานสถาปัตยกรรมที่มีความสำคัญระดับชาติ หรือเป็นภาพลักษณ์ของประเทศไทยในประชาคมโลก

ความสำคัญในเชิงที่ตั้ง อาคารทั้งสามหลังยังตั้งอยู่ในตำแหน่ง และแนวแกนที่สำคัญที่สุดของสถานที่ โดยพลับพลาไม้จัตุรมุขรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีของศาลาไทยกรุงปารีส ถูกออกแบบให้ตั้งอยู่ส่วนบนสุดของอาคารแสดงสินค้าทำหน้าที่เป็นจุดหมายตาสำคัญของอาคาร ในขณะที่พื้นที่แสดงนิทรรศการถูกออกแบบ

ให้อยู่ด้านล่างและมีรูปแบบสถาปัตยกรรมภายนอกดูเป็นส่วนชั้นฐานให้กับพลับพลาจัตุรมุขด้านบน ตำแหน่งของหอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยถูกออกแบบให้อยู่ในตำแหน่งสำคัญช่วยส่งเสริมแนวแกนหลักของมหาวิทยาลัย ทั้งยังทำให้ด้านหน้าของมหาวิทยาลัยเปลี่ยนจากทิศตะวันออกมาเป็นทิศตะวันตกตามทางเข้าหลักของหอประชุมจุฬาฯ และเจดีย์ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน ที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งทางเข้าหลักของวัดทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งด้านหลังพระเจดีย์เป็นที่ตั้งของพระอุโบสถจัตุรมุข แสดงการเป็นอาคารสำคัญในแนวแกนหลักของวัด

นอกจากที่ตั้งอันโดดเด่นแล้ว ลักษณะร่วมที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การผสมรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเข้ากับหน้าที่ใช้สอยสมัยใหม่ โดยใช้องค์ประกอบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาออกแบบรูปลักษณ์ภายนอกของอาคารมีการประดับลวดลายอย่างเต็มที่ โดยเฉพาะในส่วนหลังคาตามที่ปรากฏในศาลาสำหรับแสดงนิทรรศการ กรุงปารีส (พ.ศ. 2480) ที่ใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาออกแบบอาคารแสดงสินค้า ออกแบบในลักษณะศาลาโถงบนฐานสูงโดยศาลาโถงด้านบนสุดเป็นศาลาโครงสร้างไม้ยื่นมุขออกไปเท่ากันทั้งสี่ด้าน ส่วนบนสุดของหลังคาประดับหลังคาซ้อนชั้นยอดแหลมเรียกว่า “เครื่องยอดทรงมณฑป” ทั้งอาคารประดับตกแต่งด้วยลวดลายองค์ประกอบ

ภาพที่ 4 (จากซ้าย) ศาลาสยามสำหรับแสดงนิทรรศการ กรุงปารีส (พ.ศ. 2480), หอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เจดีย์ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน
ที่มา: หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

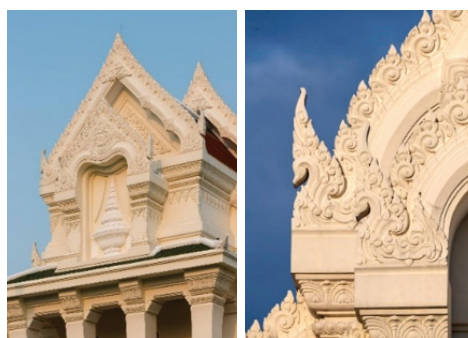
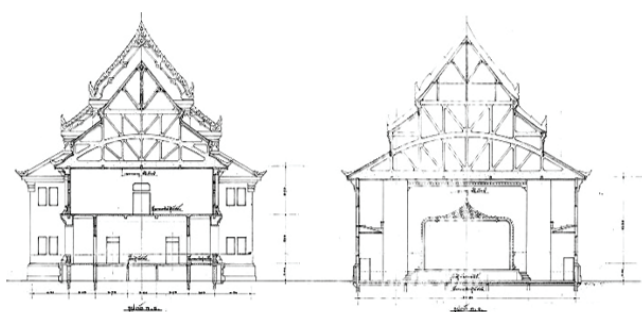

ภาพที่ 5 (จากซ้าย) พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพย์อาสน์, ศาลาสยามสำหรับแสดงนิทรรศการ กรุงปารีส, ลวดลายประดับตกแต่ง ศาลาสยามสำหรับแสดงนิทรรศการ กรุงปารีส
ที่มา: <http://sac.or.th/databases/thaiarts/artwork/142>; สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

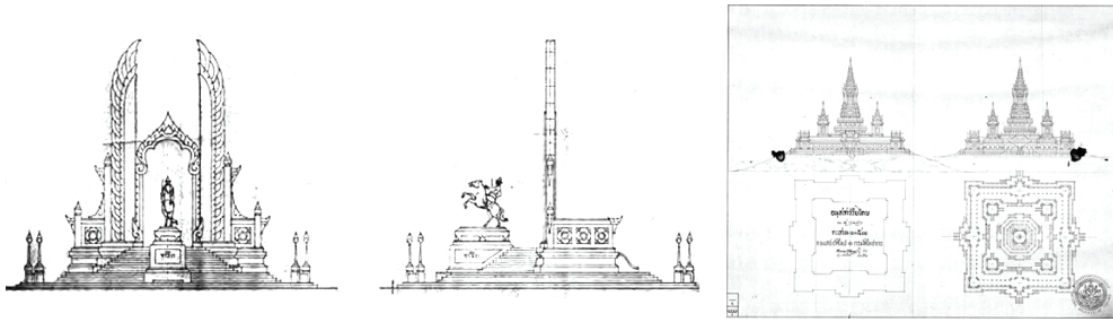
สถาปัตยกรรมไทยประเพณี รูปแบบสถาปัตยกรรมถอดแบบมาจากศาลาที่ประทับชั่วคราวของพระมหากษัตริย์ที่เรียกว่า “พลับพลา” ส่วนชั้นฐานรองรับพลับพลาทำเป็นฐานซ้อนชั้นประดับลวดบัว ภายในส่วนฐานออกแบบให้เป็นพื้นที่แสดงนิทรรศการ ความน่าสนใจของศาลาแสดงนิทรรศการ กรุงปารีส คือการเลือกใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีของอาคารแสดงนิทรรศการดังที่เคยทำมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แม้สยามจะเปลี่ยนระบอบการปกครองเป็นประชาธิปไตยแล้วก็ตาม

แสดงให้เห็นว่า สำหรับรัฐบาล รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยแบบประเพณียังคงเป็นภาพแทนของความเป็นไทยในสายตาประชาคมโลกได้ดี

หอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นการนำรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมาออกแบบร่วมกับหอประชุมที่มีการใช้งานตามอย่างตะวันตกที่ไม่เคยปรากฏในประเทศไทยมาก่อน เห็นได้จากรูปตัดขวางในแบบสถาปัตยกรรมแสดงการแบ่งส่วนพื้นที่ใช้สอยกับ

ภาพที่ 6 (จากซ้าย) รูปตัดขวางหอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ลวดลายประดับตกแต่งหอประชุม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2482)
ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ; ศิริวัณฐ์ สมสวัสดิ์, 2562

ภาพที่ 7 (จากซ้าย) แบบร่างอนุสาวรีย์พระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. 2480), แบบร่างอนุสาวรีย์ไทย (พ.ศ. 2482)
ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

โครงสร้างหลังคาแยกจากกันอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นว่า ส่วนหลังไม่มีผลต่อการออกแบบพื้นที่ใช้สอยภายในของ หอประชุมแต่อย่างใด แต่เป็นการออกแบบเพื่อตอบสนอง ความต้องการแสดงเอกลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมไทย อย่างชัดเจน สอดคล้องกับลวดลายองค์ประกอบประดับ ตกแต่งส่วนหลังคาของหอประชุมที่ประดับตกแต่งอย่าง เต็มที่ ไม่มีการลดทอนรูปแบบของลวดลายลงแต่อย่างใด แต่ใช้วิธีการกำหนดสีของลวดลายลายองค์ประกอบต่าง ๆ ให้มีความกลมกลืนสอดคล้องกับตึกบัญชาการ ซึ่งเป็น อาคารเดิมในโครงการ

นอกจากตัวอย่างอาคารทั้งสามหลังนี้ ยังพบแบบร่าง อาคารที่ไม่ได้รับการก่อสร้าง แต่มีรูปแบบสถาปัตยกรรม ในแนวทางเดียวกัน ได้แก่ อนุสาวรีย์ไทย (พ.ศ. 2482) อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. 2480) เห็นชัด ว่ารูปธรรมของสถาปัตยกรรมประจำชาติของรัฐบาลสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ยังคงเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรม ไทยประเพณีเช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 6

เจดีย์ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขนเป็นการใช้รูปแบบ สถาปัตยกรรมไทยประเภทเจดีย์มาออกแบบให้มีพื้นที่ ใช้สอยภายใน เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ร่วมกับอัฐิของคณะราษฎร ทำให้เจดีย์องค์นี้ทำหน้าที่ เป็นอนุสรณ์สถานไปในคราวเดียวกัน แม้รูปแบบ สถาปัตยกรรมภายนอกของเจดีย์วัดพระศรีมหาธาตุ

บางเขน มีการลดทอนองค์ประกอบลงเพื่อให้มีความ เรียบง่าย แต่ในช่วงระหว่างการก่อสร้างพระเจดีย์ จอมพล ป. พิบูลสงคราม มีดำริให้มีการเขียนจิตรกรรมไทยประดับ ตกแต่งภายในองค์พระเจดีย์ เพื่อให้เจดีย์มีความงดงาม ครบถ้วนอย่างงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณี แต่ด้วย ข้อจำกัดทางด้านระยะเวลาการก่อสร้างและงบประมาณ ทำให้ดำริดังกล่าวถูกระงับไป (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2484)

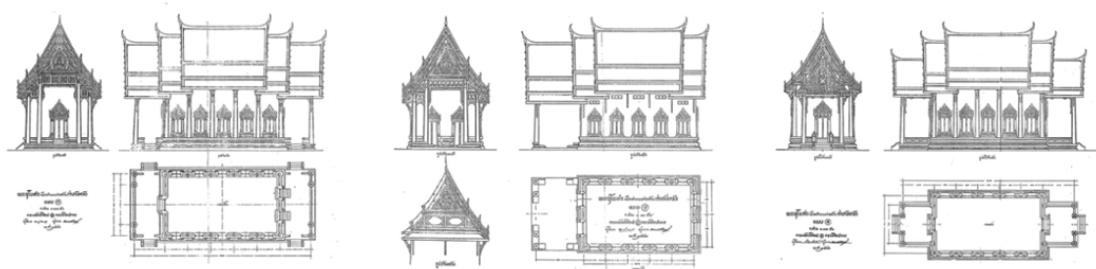
นอกจากความสำคัญของอาคาร และรูปแบบสถาปัตยกรรม แล้ว ประเด็นที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ แนวความคิด ของพระพรหมพิจิตรในฐานะผู้ออกแบบ ที่สอดคล้องกับ แนวคิดศิลปกรรมประจำชาติกับความเจริญของประเทศ ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ปรากฏในปาฐกถา “เรื่องประณีตศิลปกรรมของไทย” ที่พระพรหมพิจิตร แสดงที่สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย แสดง ความเห็นในทางชื่นชมรัฐบาล เรื่องการรักษาศิลปกรรม ไทยว่าเป็นสิ่งถูกต้องดีงาม เป็นเครื่องนำพาความเจริญ มาสู่ชาติ (พระพรหมพิจิตร, 2480) นอกจากนี้ในปาฐกถา หัวข้อ “ชีวิตการช่างฝ่ายประณีตศิลปกรรมไทย” แสดงที่ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย พระพรหม พิจิตรยังชื่นชมนโยบายของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ว่า “เป็นผู้เล็งเห็นการณ์ไกลโดยเห็นว่าศิลปะของไทยเราเป็น เครื่องแสดงวัฒนธรรมส่วนหนึ่งของชาติ ควรฟื้นฟูบำรุง ให้มีชีวิตสดชื่นงอกงามขึ้นมาหลังจากที่ร่วงโรยอยู่แล้ว”

(มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533: 66) แสดงให้เห็นว่า พระพรหมพิจิตรสมาทานแนวคิดชาตินิยมความเป็นไทย ผ่านการนิยามรูปแบบศิลปกรรมประจำชาติอย่างชัดเจน

ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ รูปแบบศิลปกรรมประจำชาติที่รัฐสนับสนุนนี้ ยังไม่มีแนวคิดในเรื่องงานศิลปกรรมพื้นถิ่นแต่อย่างใด มีเพียงรูปแบบศิลปกรรมแบบภาคกลางหรือรูปแบบศิลปะที่ชนชั้นนำเชื่อว่าเป็นต้นกำเนิดของอาณาจักรไทยอย่างสุโขทัยหรือเขมร ที่เรียกว่าศิลปะแบบลพบุรีเท่านั้น ซึ่งแนวคิดดังกล่าวปรากฏขึ้นอย่างน้อยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เช่นเดียวกัน เห็นได้ว่าในงานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยทั้งหมดของพระพรหมพิจิตร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นโครงการของรัฐ ไม่มีงานใดที่อ้างอิงรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเลย โดยเฉพาะงานออกแบบสถาปัตยกรรมอันเนื่องในพุทธศาสนา ที่นอกจากแสดงภาพของศิลปกรรมภาคกลางอย่างชัดเจนแล้ว รัฐยังสนับสนุนให้ใช้รูปแบบศิลปกรรมดังกล่าวแทนที่รูปแบบศิลปกรรมพื้นถิ่นที่มีอยู่เดิมอีกด้วย กล่าวได้ว่างานสถาปัตยกรรมที่เป็นรูปแบบศิลปกรรมประจำชาติที่รัฐพยายามสร้างขึ้นนอกจากเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีแล้ว ยังต้องจำกัดความเพิ่มเติมด้วยว่าเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยแบบภาคกลางเท่านั้น ที่สามารถพัฒนาขึ้นเป็นสถาปัตยกรรมไทยประเพณีในสมัยรัฐบาลคณะราษฎร

งานสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตร : เครื่องมือสร้างศีลธรรมอันดีตามแนวคิดทางพุทธศาสนา

พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างสำนึกชาตินิยมของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งกำหนดให้พุทธศาสนาเป็นหนึ่งในเจ็ดวัฒนธรรมประจำชาติ ซึ่งบุคคลจักต้องปฏิบัติ ตามความในพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2485 สายชล สัตยานุรักษ์ วิเคราะห์ว่ารัฐบาลในทศวรรษ 2480 พยายามเชื่อมโยงพุทธศาสนาเข้ากับการปกครองระบอบประชาธิปไตย แทนที่จะเชื่อมโยงเข้ากับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างที่เคยถูกใช้ในสมัยรัชกาลที่ 6 (สายชล สัตยานุรักษ์, 2557) งานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตรในช่วงเวลาดังกล่าวมีบทบาทอย่างมากในการสร้างรูปธรรมของแนวคิดพระพุทธรูปศาสนากับการสร้างชาติในระบอบประชาธิปไตย งานสถาปัตยกรรมไทยประเพณีเป็นเครื่องมือที่ก่อให้เกิดศีลธรรมอันดีให้แก่ผู้คนเพียงได้พบเห็น แสดงออกผ่านงานออกแบบชิ้นสำคัญคือแบบพระอุโบสถมาตรฐาน ก ข ค (พ.ศ. 2483) และวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2484) นอกจากนี้ พระพรหมพิจิตรยังนำเสนอแนวความคิดเรื่องเดียวกันนี้ผ่านงานเขียน และปาฐกถาอีกด้วย

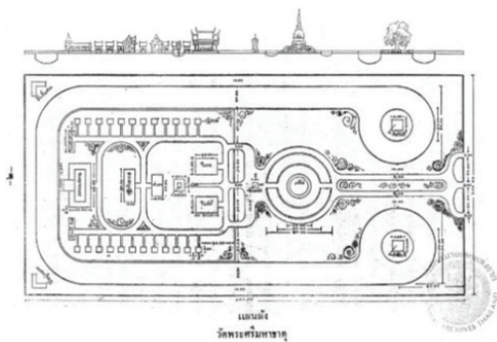
ภาพที่ 8 (จากซ้าย) แบบพระอุโบสถมาตรฐาน ก ข ค (พ.ศ. 2483)
ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

แบบพระอุโบสถมาตรฐาน ก ข ค (พ.ศ. 2483) เป็นโครงการออกแบบสถาปัตยกรรมของรัฐ มีจุดประสงค์ในการสร้างแบบก่อสร้างพระอุโบสถ พระวิหารให้กับวัดทั่วประเทศ ที่มีมาตรฐานความปลอดภัย และรูปแบบสถาปัตยกรรมที่รัฐเห็นว่าถูกต้องสวยงามตามแบบแผนสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ซึ่งพระพรหมพิจิตรเป็นผู้รับผิดชอบในการออกแบบทั้ง 3 แบบ โดยแบบพระอุโบสถมาตรฐาน ก ข และ ค เป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า พื้นที่ภายในพระอุโบสถมีจำนวน 5 ห้องเสาทั้งสามแบบรูปแบบสถาปัตยกรรมพระอุโบสถมาตรฐานทั้ง 3 แบบเป็นอาคารทรงเครื่องลายธงแบบจั่วเปิดหลังคาซ้อนชั้น 3 ชั้น แต่ละชั้นแบ่งพื้นหลังคาออกเป็น 3 ดับ การประดับตกแต่งอาคารส่วนฐานประดับลวดบัวฐานสิงห์ ตัวอาคารประดับซุ้มประตูหน้าต่างทรงบันแถลง และคันทวยรับชายคา ส่วนหลังคาประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ และลายหน้าบัน แบบพระอุโบสถมาตรฐานทั้งสามแบบมีความแตกต่างในเรื่องขนาดพื้นที่ใช้สอยภายใน และรูปแบบมุขทางเข้าอาคาร โดยพระอุโบสถแบบ ก มีขนาดพื้นที่ใช้สอยใหญ่ที่สุด ยื่นมุขคลุมโถงทางเข้าอาคารทั้งสองด้าน รูปแบบ ข มีขนาดพื้นที่ใช้สอยภายในเล็กกว่าแบบ ก ยื่นมุขทางเข้าอาคารด้านเดียว และรูปแบบ ค มีขนาดพื้นที่ใช้สอยภายในเล็กที่สุด ยื่นมุขทางเข้าขนาดเล็กทั้งสองด้าน แบบพระอุโบสถมาตรฐานทั้งสามแบบเป็นแบบทางเลือกให้แต่ละวัดสามารถเลือกก่อสร้างได้ตามความเหมาะสม และงบประมาณการก่อสร้างที่แตกต่าง

กัน มีการส่งเสริมอย่างจริงจังให้วัดทั่วประเทศสร้างพระอุโบสถ และวิหารขึ้นใหม่ตามรูปแบบที่กรมศิลปากรกำหนด เห็นได้จากแบบร่างโครงการก่อสร้างวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน ในปีเดียวกัน ที่แนบมากับประกาศการบริจาคทรัพย์ร่วมกุศลในการสร้างวัดพระศรีมหาธาตุ ปราภฏการอนโณมใช้แบบพระอุโบสถมาตรฐานเป็นพระอุโบสถ และพระวิหาร ก่อนที่จะเปลี่ยนมาเป็นพระอุโบสถทรงจัตุรมุขอย่างในปัจจุบัน

สำหรับวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน ในช่วงต้นเป็นโครงการ “วัดประชาธิปไตย” ที่จอมพล ป. พิบูลสงครามเสนอต่อรัฐสภาใน พ.ศ. 2483 โดยระบุวัตถุประสงค์การสร้างวัดอย่างชัดเจนว่า “เพราะพระพุทธศาสนาเป็นหลักของการปกครองระบอบประชาธิปไตย” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2483ข) การสร้างวัดพระศรีมหาธาตุมีแนวความคิดสำคัญ 3 ประการได้แก่ (1) ให้เป็นวัดตัวอย่างที่สมบูรณ์ในเชิงการก่อสร้างที่ถูกต้องตามมาตรฐานสถาปัตยกรรมไทย (2) ให้เป็นวัดสำคัญที่พุทธศาสนิกชนต่างชาติสมควรมาสักการะบูชา เป็นสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และดินจากสังเวชนียสถานทั้งสี่ และ (3) ให้เป็นวัดที่รวมสงฆ์ทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกายเข้าไว้ด้วยกัน

ในเชิงที่ตั้ง วัดพระศรีมหาธาตุตั้งอยู่ ณ ทุ่งบางเขน สมรมุมีสู่รับครั้งกบฏบวรเดชใน พ.ศ. 2476 ซึ่งกองกำลัง

ภาพที่ 9 (จากซ้าย) แบบร่างผังบริเวณวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน, ทศนิยมภาพบริเวณ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2489)
ที่มา: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

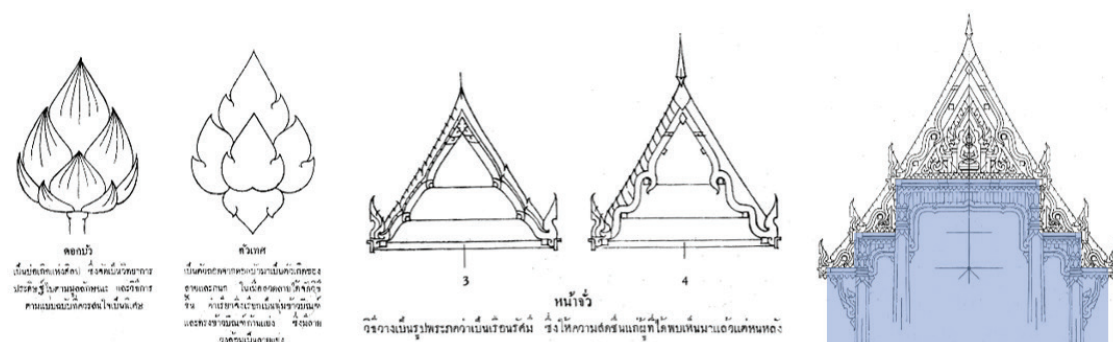

ภาพที่ 10 (จากซ้ายไปขวา) องค์ประกอบประดับตกแต่งพระอุโบสถวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน, องค์ประกอบประดับตกแต่งพระวิหารวัดราชสิทธาราม ตามแบบพระอุโบสถมาตรฐานแบบ ก ที่มา: นิธิข สันติสุข, 2556; ไรพัตย์ ภูษิตสวกรณ, 2562

ของคณะราษฎรนำโดยหลวงพิบูลสงครามเป็นฝ่ายชนะ หุ่นบางเขนจึงเป็นสถานที่ที่มีความหมายต่อคณะราษฎรเป็นอย่างมาก เห็นได้จากการก่อสร้างอนุสาวรีย์พิทักษ์รัฐธรรมนูญ (พ.ศ. 2479) สำหรับบรรจุอัฐิหารที่เสียชีวิตเนื่องในเหตุการณ์ดังกล่าว ซึ่งตั้งอยู่บริเวณสมรภูมิหุ่นบางเขนแห่งนี้เช่นเดียวกัน จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่รัฐบาลเลือกหุ่นบางเขนเป็นที่ตั้งของวัดพระศรีมหาธาตุ เพื่อเป็นการตอกย้ำความมั่นคงของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยของคณะราษฎร

เมื่อพิจารณารูปแบบสถาปัตยกรรมแบบพระอุโบสถมาตรฐานทั้งสามแบบ และพระอุโบสถวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขนจะเห็นว่าพระพรหมพิจิตรตั้งใจออกแบบให้มีรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีที่พบมากในแถบ

ภาคกลาง และศิลปกรรมในราชสำนักสยาม โดยมีองค์ประกอบตกแต่งสถาปัตยกรรมครบถ้วนตามอย่างสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ส่วนฐานประดับลวดบัวชั้นฐาน ส่วนตัวอาคารประดับซุ้มประตูและหน้าต่างปิดทองประดับกระจก ส่วนหลังคาประดับส่วนตกแต่งที่เรียกว่า “เครื่องลายยอง” พร้อมกับลายหน้าบันปิดทองประดับกระจกอย่างโบราณ แสดงให้เห็นรูปธรรมของแนวคิดการส่งเสริมให้เกิดศิลปกรรมประจำชาติด้านสถาปัตยกรรมที่เฉพาะเจาะจงยิ่งขึ้น ว่าเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีแบบภาคกลางเพียงอย่างเดียวเท่านั้น โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมอันเนื่องในพุทธศาสนา ด้วยเห็นว่ารูปแบบสถาปัตยกรรมประเพณีจะช่วยสร้างศีลธรรมอันดีให้แก่ผู้พบเห็น และผู้ใช้งาน ซึ่งศีลธรรมอันดีนี้จะเป็นอุปนิสัยพื้นฐานสำคัญของประชาชนในการสร้างชาติให้เจริญ

ภาพที่ 11 ลายเส้นพระพรหมพิจิตรแสดงการอธิบายความหมายงานสถาปัตยกรรมไทยเชื่อมโยงเข้ากับพระพุทธศาสนา ที่มา: พระพรหมพิจิตร, 2495

ก้าวหน้า ตามความเห็นของพระพรหมพิจิตรที่แสดงในปาฐกถา “เรื่องประวัติศาสตร์ศิลป์ของไทย” ใน พ.ศ. 2477 ตอนหนึ่งว่า “การก่อสร้างพระอุโบสถหรือพระวิหารที่ก่อสร้างโดยถูกต้องตามแบบแผนแท้ ยังชักจูงใจผู้ที่พบเห็นให้มีความจิตผ่องแผ้วร่มเย็นบังเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาหรือบังเกิดความคิดอันดีงามขึ้นในทันทีทันใดที่ได้พบเห็น” (พระพรหมพิจิตร, 2480)

วิธีการหนึ่งที่ทำให้งานสถาปัตยกรรมไทยประเพณียังคงเป็นตัวแทนของศิลปกรรมประจำชาติ ภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมของรัฐบาลในระบอบประชาธิปไตยนั้น คือการเปลี่ยนคำอธิบายความหมายเชิงสัญลักษณ์ขององค์ประกอบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีให้เชื่อมโยงเข้ากับพุทธศาสนาเพียงอย่างเดียว โดยไม่คำนึงถึงการสื่อความหมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์เลย เห็นได้จากการที่พระพรหมพิจิตรอธิบายงานศิลปกรรมไทยทั้งปวงล้วนมีที่มาจากดอกบัว ดอกไม้สำคัญทางพุทธศาสนา (พระพรหมพิจิตร, 2495: 10) การอธิบายความหมายหน้าจั่วทรงเครื่องลายองแบบมีนาคสะดุ้งว่ามาจากภาพของพระพุทธรูป หรือที่เรียกว่า หน้าจั่วแบบภควั อธิบายความหมายของส่วนประดับหลังคาที่เรียกว่า เครื่องลายองเปรียบได้กับเรือนรัศมีของพระพุทธรูป อธิบายความหมายของรูปปั้นด้านสกัดพระอุโบสถว่าหมายถึงเครื่องบูชาในลักษณะของโต๊ะหมู่บูชา โดยหลังคาจั่วหลักหมายถึงโต๊ะประธานที่ประดิษฐานพระพุทธรูป โดยมีหน้ากระดานฐานพระเปรียบได้กับฐานพระพุทธรูป หลังคาประดับที่สองที่ลดลงมาทั้งสองข้างเท่ากับรูปพระสาวก (พระพรหมพิจิตร, 2480: 41) นอกจากนี้ลวดลายประดับตกแต่งงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณี เช่น รูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ รูปเทพพนม หรือรูปอรุณเทพบุตร ที่หน้าบันของพระอุโบสถยังถูกพระพรหมพิจิตรให้นิยามใหม่ว่าหมายถึงการเชิญเทพมาพิทักษ์รักษาพระพุทธศาสนา (พระพรหมพิจิตร, 2480: 42)

กล่าวได้ว่าพระพรหมพิจิตรเป็นนายช่างคนสำคัญที่มีบทบาทในการสร้างรูปธรรมของอุดมการณ์ชาตินิยมของรัฐผ่านผลงานออกแบบสถาปัตยกรรม ในขณะเดียวกัน

ก็เป็นผู้สมนาทานอุดมการณ์ชาตินิยมมาใช้ในการอธิบายแนวคิดทางสถาปัตยกรรมไทยประเพณีและเผยแพร่แนวคิดนั้นผ่านการแสดงปาฐกถา และหนังสือ เป็นเหตุผลสำคัญที่รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณียังมีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทยในช่วง พ.ศ. 2475-2490 แม้ว่าแต่เดิมรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีจะเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมสำหรับสถาบันพระมหากษัตริย์และพุทธศาสนาโดยตลอด แต่พระพรหมพิจิตรก็สามารถสร้างคำอธิบายใหม่ทำให้องค์ประกอบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงเข้ากับพุทธศาสนากับความเป็นชาติ และยังช่วยกำจัดความย้อนแย้งระหว่างการใช้องค์ประกอบที่ยังปรากฏ กับค่านิยมใน “ความเสมอภาค” ของระบอบประชาธิปไตยในสมัยคณะราษฎร

สรุป

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณีกับอุดมการณ์ชาตินิยมในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475-2490 ทำให้เห็นว่ารัฐบาลของคณะราษฎร โดยเฉพาะสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ไม่ได้ปฏิเสธสถาปัตยกรรมไทยประเพณี แต่ใช้เป็นหนึ่งในเครื่องมือสำคัญในการสร้างสำนึกชาตินิยมให้กับประชาชนในประเทศ ในฐานะตัวแทนของศิลปกรรมประจำชาติที่มีเอกลักษณ์เป็นของตัวเอง แสดงความเจริญของชาติที่มีประวัติศาสตร์อันยาวนาน สถาปัตยกรรมไทยประเพณีเป็นรูปแบบที่ช่วยส่งเสริมศีลธรรมอันดีงามตามแนวทางพุทธศาสนา สอดคล้องกับแนวคิดของปัญญาชนในช่วงเวลาดังกล่าว ที่เสนอแนวคิดศีลธรรมอันดีงามเป็นนิสสัยพื้นฐานที่สำคัญของประชาชนในการสร้างชาติให้มีความเจริญก้าวหน้า โดยมีพระพรหมพิจิตรเป็นนายช่างคนสำคัญที่ทำให้แนวคิดดังกล่าวปรากฏเป็นรูปธรรมด้วยงานออกแบบสถาปัตยกรรมไทย

มรดกของแนวคิดและงานออกแบบสถาปัตยกรรมของพระพรหมพิจิตร ยังส่งผลมาจนถึงคนในสังคมปัจจุบัน ทั้ง

ในเรื่องการรับรู้รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยที่คนส่วนใหญ่ยังมองว่ารูปแบบสถาปัตยกรรมไทยแบบภาคกลางเท่านั้นที่เรียกว่างานสถาปัตยกรรมไทย หรือการที่แบบพระอุโบสถมาตรฐาน ก ข ค ได้กลายเป็นภาพจำของรูปแบบสถาปัตยกรรมประเภทโบสถ์วิหารในพุทธศาสนาของประเทศไทยกล่าวได้ว่างานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีของพระพรหมพิจิตรนอกจากจะประสบความสำเร็จในฐานะเครื่องมือแสดงรูปธรรมของอุดมการณ์ชาตินิยมหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 -2490 แล้วยังทรงอิทธิพลต่อนานี้การรับรู้ งานสถาปัตยกรรมไทยของคนไทยในปัจจุบันเป็นอย่างมาก

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2481). องค์การกรมศิลปากร 2481. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์
- โฆษณาการ, กรม. (2484). *ประมวลรัษฎานิยมและระเบียบวัฒนธรรมแห่งชาติ*. พระนคร: โรงพิมพ์พานิชคุผล.
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2559). *หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชาติรี ประกิตนทการ. (2550). *การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2544). *ประวัติศาสตร์เมืองไทย: 2475-2500* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นิจ วิทยุธีระนันท์. (2537). *ปาฐกถาชุด “ลัทธิธรรม” ครั้งที่ 9 เรื่อง “สถาปัตยกรรมไทย”*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพรหมพิจิตร. (2480, มิถุนายน). *ประเพณีศิลปกรรมของไทย*. ศิลปากร, 1, 36-44
- พระพรหมพิจิตร. (2495). *พุทธศิลปสถาปัตยกรรม ภาคต้น*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- “พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485.” ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 59 ตอนที่ 63 หน้า 1744-1749. (2485, 29 กันยายน).
- มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2533). *ประวัติ และผลงานสำคัญของพระพรหมพิจิตร*. กรุงเทพฯ: ศิริมิตรการพิมพ์.
- มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์. (2549). *สถาปัตยกรรมไทยเฉลิมพระเกียรติ*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

สมชาติ จิงสิริอารักษ์. (2543, กันยายน - 2544, สิงหาคม).

ผลงานสถาปัตยกรรมแบบ Modernism ของพระพรหม
พิจิตร. หน้าจั่ว, 17, 19-28.

สมชาติ จิงสิริอารักษ์. (2563). สถาปัตยกรรมศิวิไลซ์แห่งชาติ:
เส้นทางโยธาของญี่ปุ่นและสยามช่วงกลางศตวรรษที่
19 ถึงกลางศตวรรษที่ 20. กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิก
สยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์.

สายชล สัตยานุรักษ์. (2557). 10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 2
ปัญญาชนหลังการปฏิวัติ 2475. กรุงเทพฯ: โอเพ่น
โซไซตี้.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2483ก). ศธ.0701.46/1 สร้าง
วัดพระศรีมหาธาตุหลักสี่.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2483ข). ศธ.0701.46/2 สร้าง
วัดประชาธิปไตย (วัดพระศรีมหาธาตุ).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2484). ศธ.0701.46/3 สร้าง
วัดพระศรีมหาธาตุ.